

FONO-SEMANTİK BAŞKALAŞMA YOLUYLA KELİME YAPMA VE IRAK TÜRKMEN AĞIZLARINDAN ÖRNEKLER

*Word Making Through Phono-semantic Transfiguration and Examples
from Iraqi Turkman Dialects*

Önder SAATÇİ*

ÖZ: Irak Türkmen ağızlarındaki kelimeler pek çok yolla teşkil edilmiştir. Bu yollardan biri de fono-semantic başkalaşma yoludur. Çalışmada önce Türkçedeki kelime yapma yolları ayrıntılara girilmeden sıralanmış, bunlar hakkında kısaca açıklama yapılmış, bunlara bazı örnekler verilmiş, sonra da fono-semantic başkalaşma olayı tanımlanarak literatürde bununla ilgili yazılanlara ana hatlarıyla değinilmiştir. Çalışmada Irak Türkmen ağızlarındaki örneklerin sıralanması ve fono-semantic başkalaşmanın çeşitli örneklerde nasıl meydana geldiği anlatılmıştır. Tarama yöntemi, art zamanlı ve eş zamanlı karşılaştırma yöntemleriyle gerçekleştirilen çalışmanın amacı, Irak Türkmen ağızlarındaki kelime hazinesinin ne yollarla ortaya çıktığını ve bu yolla -fono-semantic başkalaşma- yapılmış kelimelerin, Türkçenin çok geniş olan kelime hazinesi içindeki yerini belirlemek, etimoloji çalışmalarına katkıda bulunmak ve Türkçenin yazılı döneminden önceki kelime üretme mekanizmasına dair düşünceler geliştirmektir. Çalışmada Irak Türkmen ağızlarında, bu yolla, pek çok Türkçe ve alıntı kelimenin oluşturulduğu görülmüş, ayrıca fono-semantic başkalaşmanın Türkçedeki kelime yapma yollarından biri olduğu gerçeği ortaya çıkarılmıştır. Bundan sonra dil bilgisi çalışmalarında kelime yapma yollarına ve bu arada fono-semantic başkalaşma yoluna daha fazla yer verilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, Irak Türkmen ağızları, fono-semantic başkalaşma, lehçe, kelime yapma

ABSTRACT: Words in Iraqi Turkman dialects are formed in various ways. One of these ways is phono-semantic metamorphosis. In our article, firstly, the ways of word formation in Turkish are listed without going into details, these are briefly explained and exemplified, then phono-semantic metamorphosis is defined and what is written about it in the literature is mentioned. In the study, the examples in Iraqi Turkman dialects are listed and how phono-

* Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Eğirdir MYO, Isparta, ondersaatci@gmail.com, ORCID: 0009-0007-8486-9465

OPEN ACCESS

© Copyright 2023 Saatçi

Geliş Tarihi / Received: 29.09.2025

Kabul Tarihi / Accepted: 28.11.2025

Yayın Tarihi / Published: 19.01.2026

semantic metamorphosis occurs in various examples are explained. The aim of the study, which was carried out by scanning, diachronic and synchronic comparison methods, is to determine the ways in which the vocabulary of Iraqi Turkman dialects is formed and the place of the words made in this way in the large vocabulary of Turkish, to contribute to etymological studies and to develop ideas about the mechanism of word production before the written period of Turkish. In the study, it was seen that Turkish and loanwords were formed in this way, and it was also emphasised that phono-semantic metamorphosis is one of the ways of word formation in Turkish and should be included in related studies.

Keywords: Turkish language, Iraqi Turkman dialects, Phono-semantic transfiguration, dialect, word making

Cite as / Atıf: SAATÇI, Ö. (2026). Fono-Semantik Başkalaşma Yoluyla Kelime Yapma ve Irak Türkmen Ağzlarından Örnekler. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 16(31), 355-378. <https://doi.org/10.33207/trkede.1792866>

Yayın Tarihi	19 Ocak 2026
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Körleme
Benzerlik Taraması	Yapıldı
Etik Bildirim	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı/Lisans:	Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nde yayımlanan makaleler https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ tarafından lisanslanır.
	
Date of Publication	19 January 2026
Reviewers	A Internal (Editor board member) Content review: Two External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes

Complaints	tuefdergisi@trakya.edu.tr
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Trakya University Journal of Faculty of Letters is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International License.

1. Giriş

Diller, bünyesinde pek çok kelime barındırır. Kelimelerse çeşitli kavramların adlarıdır. Bu adlarla kavramlar arasında nedensizlik ilkesi vardır. Buna göre, kelimeler ifade ettikleri kavramların özelliklerini anlatmaz. Mesela, “kurt” diye bilinen hayvan bu adı, yırtıcı, memeli ve et yiyici olduğundan dolayı almamıştır. “Kurt” yalnızca o hayvanın, Türkiye Türkçesi¹ konuşan bütün insanlarca üzerinde uzlaşmış ortak şifresidir. Ancak, yansıma kelimeler ve türetmeyle oluşturulan kelimelerde nedensizlik ilkesi geçerli değildir. Mesela “odun” kelimesinin “od” ile ilişkili olması (Karaağaç, 2024: 1421-1422) nedensizliği ortadan kaldırır. Buna göre, nedensizlik daha çok kök hâlindeki kelimeler için geçerlidir, denilebilir. Bununla birlikte, dillerde köklerin sayısı pek azdır. Günay Karaağaç’a göre bu sayı ancak 500-600 civarındadır. Zira, her bir kavram veya nesne için ayrı kökleri üretmek çok zordur. Hangi dili kullanırlarsa kullansınlar insanlar yeni kelimeler yapmak istediklerinde önceden var olan kelimelerden faydalanma yoluna başvururlar (Karaağaç, 2012: 403; Yener, 2023: 167-168). Bu da bazı kelime yapma yollarının gelişmesini beraberinde getirir. Türk dilinde ise yeni kelimelerin yapılması bir taraftan kendi bünyesindeki türetme ve birleştirme yoluyla gerçekleşirken bir taraftan da dilin değişkenliği ve canlılığının bir sonucu olarak daha başka bazı kelime yapma yollarıyla sağlanmıştır. Biz de çalışmamıza başlarken öncelikle Türk dilindeki bazı kelime yapma yollarına değinmeyi yararlı görüyoruz.

1.1. Kelime Yapma Yollarıyla İlgili Çalışmalar Hakkında

Çalışmamızda ulaşabildiğimiz bazı kitap, makale ve bildirilerde Türk dilinde kelime yapma yollarıyla ilgili birtakım bilgiler verilmiştir. Bunlardan bazılarında aynı kelime yapma yolu için farklı terimler kullanılmış olmakla beraber, her bir yolun çeşitli tanımları yapılmış, bazıları alt bölümlere

¹ Bundan sonra metinde TT şeklinde yazılacaktır.

ayrılmış, bazı çalışmalarda da bunlar sınıflandırılmıştır. Mesela, M. Levent Yener aynı kelime yapma yolu için hem “*halk etimolojisi*” hem de “*yerlileştirme*” terimlerini kullanırken (Yener, 2023: 249), “*kırpma*” yolu için Kerim Demirci “*kısaltma*” (Demirci, 2014: 148), Süer Eker ise “*kısaltma/akronim*” (Eker, 2002: 312) terimlerini kullanmıştır. Bunun yanında, Feryal Korkmaz “*tür değiştirme*” terimini kullanırken, Yener bu yolu sadece “*dönüştürme*” terimiyle anlatmıştır. Öte yandan, Eker ve Demirci “*karma*” yolunu tek bir alt başlık altında örneklerle açıklarken (Eker, 2002: 312; Demirci, 2014: 148) Yener “*karma*” alt başlığını dört ayrı alt bölümde örneklerle açıklamıştır. Kelime yapma yolları çeşitli çalışmalarda bazı sınıflandırmalara da tabi tutulmuştur. Sertan Alibekiroğlu kelime yapma yollarını “*Sözcük Türetme Yöntemleri*” ve “*Sözcük Hazinesini Geliştirme Yöntemleri*” olmak üzere başlıca iki sınıfa ayırarak “türetme, birleştirme, örneksime ve fono-semantik başkalaşma”yı birincisine, diğerlerini ise ikincisine dâhil etmiştir (Alibekiroğlu, 2017: 44-45). Ş. Halûk Akalın da “*tarama ve derleme*” yollarını ele alırken “*Dilin belleğinde bulunan bu sözcükler ya halk dilinde ya tarihsel metinlerde ya da her ikisinde zaten yer alıyordu*” (Akalın, 2014: 838) diyerek, kesin bir ifadeyle olmasa da bunların birer kelime yapma yolu olmadığını ima etmiştir. Makalemizin kaynakça kısmında, yararlandığımız eserlere yer verdiğimizden burada bu bilgileri aktarmakla yetiniyoruz. Aşağıda bazı kelime yapma veya söz varlığını geliştirme yollarından bazıları hakkında örneklerle bilgiler verilecektir.

1.2. Türk Dilinde Belli Başlı Kelime Yapma Yolları

Türk dilinde yeni kelime yapmak için başlıca iki yol vardır: Türetme ve birleştirme. Bunlar “kurallı yollar”dır. Çünkü yeni kelime yapmanın bu iki yolu Türk dilinde asırlarca uygulanarak dil bilgisinde kural (norm) hâline gelmiştir. Dilin değişmeye ve gelişmeye açık olmasından dolayı, zamanla dilde çeşitli kavramları veya durumları açıklamaya yönelik daha başka yollar da gelişmiştir. Bunlar da “kurallı olmayan yollar” başlığı altında toplanabilir. Kurallı olan ve olmayan kelime yapma yollarının sayısını Hazar, 33 olarak belirlemiştir (Hazar, 2015: 1650-1651)². Aşağıda gerek kurallı gerek kurallı

² Hazar’ın ilgili makalesindeki kelime yapma yolları şunlardır: “Eklerle kelime türetme, anlam etkilenmesi, birleştirme, cümle tipinde sözcük türetme, çeviri yoluyla aktarma, çok parçalı sözcükler, derleme, eksiltme, çözümleyici yolla fiil türetme, genelleşme, hece kesbirleme, ikilemeler, örneksime, öykünme, geri oluşum, kalp (hecelerin yerini değiştirme), karma, kelime diriltme, kırpma, kısaltma, kopyalama, ödünçleme, örtmece ~ dolaylama, özel adların genel ad olması, tarama, tamlama yapma, kelime grupları, titremleme, tür değiştirme, uydurma, yeni anlam yükleme, yerel sözcük türetme, büküm kalıplarıyla türetme”.

olmayan kelime yapma yollarına dair bazı özlü bilgiler ve örnekler verilecektir.

1.2.1. Kurallı Yollar

1.2.1.1. Türetme

Türk dilinde zamanla birçok yapım eki kullanılarak çeşitli kelimeler türetilmiştir: geç-iş, bak-ım, hasta-lık-lı, sağ-lık-sız, iç-ecek, sür-gü, tut-ku-lu, sancı-la-n- (< sanç-ı-la-n-), karış-ı-k-lık, yaban-cı-la-ş-ma vb.

1.2.1.2. Birleştirme

Türk dilinde iki kelimenin bir araya getirilmesiyle birinin veya her ikisinin farklı anlamlar kazanmasıyla elde edilen yeni kelimeler yapma yoludur: ayçiçeği, hanımeli, bilgisayar, imambayıldı, sütlünuriye, vezirparmağı, camgöbeği, köpek balığı, akşamüstü, geliver- vb.

1.2.2. Kurallı Olmayan Yollar

1.2.2.1. Doğrudan Kopyalama (Calque)³

Kaynak dillerde ... bazı tabir ve terimler hedef diller tarafından doğrudan çeviri suretiyle ödünç alınır: road map = yol haritası, hand made = el yapımı, full time = tam zamanlı, cover girl = kapak kızı, iron curtain = Demirperde vb. (Aksan-III, 1998: 33-34; Demirci, 2014: 151-152).

1.2.2.2. Ödünçleme

Bir dilde belirli bir kavram veya nesne için o dilin imkânlarıyla bir kelime yapılamadığı takdirde ya kaynak dilden veya aracı bir dilden kelimeleri aynen alma yoludur: kitap, kalem, mektup (Arp.); ahtapot, körfez, demet (Yun.); futbol, egzoz, damper (İng.); arzu, derya, müjgân (Far.) Türk dilindeki birçok ödünçlemeden bazılarıdır (Eker, 2002: 315-316).

1.2.2.3. Örnekseme

Bir kelimenin şeklini esas alıp yeni kelimeleri ona benzeterek yapma yoludur: “Otomatik” kelimesindeki “-matik” parçasını Türkçedeki yapım ekleri gibi kullanarak “bankamatik”, “dokunmatik”; “alkolik” kelimesindeki “-kolik” parçasını da yine bir yapım eki gibi kullanarak “işkolik”, “çaykolik”; aynı mantıkla “kraliçe”den yola çıkarak “patroniçe”; “yoksul”dan yola çıkarak “varsıl”; “susa-” fiiline bakarak “çaysa-”, gibi kelimeler örnekseme ile yapılmıştır (Demirci, 2014: 144-145).

³ Doğan Aksan yukarıda belirtilen kaynakta bu konuyu “Çeviri Öğeler” alt başlığı altında işlemiştir.

1.2.2.4. Kırpma

Birden fazla heceli kelimelerin baştaki veya sondaki hecesinin kesilmesiyle oluşturulan kelime yapma yoludur: kilo (< kilogram), daktilo (< daktilograf), akü (< akümülatör), İbo (< İbrahim), lab (< laboratuvar), pop (< popüler) (Eker, 2002: 312; Yener, 2023: 241; Demirci, 2014: 148).

1.2.2.5. Karma

İki kelimedenden her ikisinin de birer hecesini veya birer parçasını bir araya getirerek yapılan kelime yapma yoludur: albay (< alay+beyi), ordonat (< ordu+donatım), gerzek (< geri+zekâlı), arge (< araştırma+geliştirme), sunta (< suni+tahta), akbil (akıllı+bilet), gensoru (< genel+soru), kanka (< kan+kardeşi), İnterpol (< International+Police) (Eker, 2002: 312; Demirci, 2014: 148; Yener, 2023: 243).

1.2.2.6. Geri Türetim

Bir kelimeyi, yapısını bozarak parçalayıp, kalan parçadan yeniden bir türetmeyle yeni bir kelime yapma yoludur: “mayak” kelimesinin sonundaki /-k/’yi Türkçedeki fiilden isim yapma eki olan -k sanarak argoda “manya-” fiilinin oluşturulması, “mutlu”nun sondaki -LU ekini atarak “mut” kökünün elde edilmesi, “ayıl-” ve “bayıl-” fiillerindeki -l fiilden fiil yapma ekini bağlama ünlüsüyle birlikte atarak “bay-” ve “ay-” fiillerinin oluşturulması (Demirci, 2014: 149; Yener, 2023: 247).

1.2.2.7. Tür Değiştirme

Tarihî gelişme sürecinde bazı kelimelerin isimken sıfat, sıfatken isim, isimken edat; hatta isimken fiil, fiilken isim olarak kullanıldıkları böylece bir türden diğer bir türe geçmiş oldukları görülmektedir. Bu gramer hadisesi de “tür değiştirme” terimiyle karşılanmıştır: uydu, çıktı, çekyat, kapkaç, yapboz vb. (Yener, 2023: 238-241; Korkmaz, 2023: 10).

1.2.2.8. Halk Etimolojisi/Yerlileştirme

Bir dildeki bazı kelimelerle, özellikle o dile girmiş olan bir kısım yabancı kelimeleri, ses yapıları ve anlam unsurları bakımından değişikliğe uğratarak, onları eskisinden az çok farklı, yeni birer ses ve anlam yapısına sokma olayıdır: Tahtakale (< Taht-ı Kal’a), Derebol (< Tripolis), balyemz (< palla a mezza), ortanca (< hortancia), vb. (Yener, 2023: 251, 254).

1.2.2.9. Güzel Adlandırma

Kimi varlıklardan, nesnelerden söz edildiğinde doğacak korku, ürkme, iğrenme gibi duyguların, kötü izlenim ve çağrışımların önlenmesi amacına yönelik ... bir değiştirme olayıdır, Tonuzlu yerine “Denizli”, Kokaryalı

yerine “Güzelyalı”, öl- yerine “hayata gözlerini yum-” vb. sözlerinin kullanılması (Aksan-III, 1998: 98).

Kelime yapma yollarını inceleyen kaynaklarda daha başka birtakım kelime yapma yolları gösterilmişse de bunlarda fono-semantik başkalaşma hadisesi bir kelime yapma yolu olarak gösterilmemiştir. Oysa, fono-semantik başkalaşmanın da bu yollardan biri olduğu, çeşitli yazarlarca yapılan çalışmalarda tespit edilmiştir (Kara, 2011: 24; Hazar, 2015: 1650-1651; Alibekiroğlu, 2017: 38). Aşağıda fono-semantik başkalaşmayla ilgili çeşitli yazarların verdiği bilgiler aktarılmıştır.

1.3. Bir Kelime Yapma Yolu Olarak Fono-Semantik Başkalaşma

Türkolojide “fono-semantik başkalaşma”yla ilgili çalışmalar yeni olduğundan bu terim dil bilgisi ve dil bilimiyle ilgili terim sözlüklerine henüz girmemiştir. Ancak bu hususta bazı çalışmalar da yapılmamış değildir. Fono-semantik başkalaşma ile ilgili Türkiye’deki en önemli çalışma Mehmet Kara tarafından yazılan *Ayrı Düşmüş Kelimeler* kitabıdır. Kara, eserinde, Yunus Memmedov’dan aktararak, Türk dilinde bu konuya ilk defa Schott ve Cruntsel’in dikkat çektiklerini, bu araştırmacıların daha başka bazı dillerdeki fleksiyona (büküm) benzer bir iç fleksiyonun Türk lehçelerinde de bulunduğunu belirttiklerini kaydeder (Kara, 2011: 19-20).

O. Nedim Tuna da hocası R. Rahmeti Arat’ın, derslerinden birinde, kendi doğduğu Ücüm (Kazan’ın doğusunda) köyündeki iki kelimenin aslında aynı kelimenin iki farklı ses değişmesi ve anlam gelişmesiyle oluştuğunu anlattığını nakleder. Bu kelimeler eski Türkçedeki “edgü” kelimesinden gelen *ige* “iyi” ve *izgi* “mukaddes”tir. Tuna, Arat’ın “*ödüncleme*” terimiyle karşıladığı bu dil hadisesine “*başkalaşma*” terimini uygun görmüştür (Kara, 2011: 20-21). Buradan yola çıkarak Kara söz konusu terimi “*fono-semantik başkalaşma*” şeklinde belirlemiş ve şu şekilde tanımlamıştır, “... aynı kökten iki veya daha fazla kelimede görülen ses ve anlam farklılaşması için bu terimi kullanmayı uygun gördük” (Kara, 2011: 21).

Bu dil hadisesini “*fono-semantik farklılaşma*” terimiyle karşılayan Memmedov da şunları söylemektedir: “Sözün anlam ayrıntısı ile fonetik şekli bir dengeleşme arz ettiğinde, daha doğrusu ses değişimi ile mana değişimi paralel yürüdüğü zaman, sözün ses ve anlam değişmesi, yani bir çeşit fono-semantik (ses ve anlam bilimi itibarıyla) farklılaşma meydana geliyor” (Kara, 2011: 21).

Sertan Alibekiroğlu da sözünü ettiğimiz dil hadisesini “*ses değişimi*” terimiyle karşılar ve şu açıklamayı yapar: “Türkçede dil kullanıcıları

zamanla ortaya çıkan yeni durum ve kavramları karşılamak üzere... bazen de sözcük tabanındaki bir ya da birkaç seste değişikliğe gitmektedir. Bu ses değiştirme sözcüğün kökünde olabileceği gibi sözcüğün aldığı ekler üzerinde de olabilmektedir” (Alibekiroğlu, 2017: 42).

Günay Karaağaç ise her ne kadar söz konusu terimi kullanmasa da bazı kökteş kelimelerden söz ederken, “Diller yazıyla buluşmadan önce, kök yapılarındaki değişimler, köklerin değişik söyleyişlerle ortaya çıkmış dal şekilleri çoktan oluşmuştu” diyerek, bu gelişmelerin dilin oluşum çağlarında, henüz türetme mekanizmaları ortaya çıkmamışken gerçekleşmeye başladığını, böylece dolaylı yoldan Türk dilinde fono-semantik başkalaşmanın bulunduğunu belirtmiş olur. Karaağaç’ın “*kök dal şekiller*” diye ifade ettiği kelimeler (aş ~ yal, çış ~ işe- ~ kaşan- vb.), her ne kadar bu terimi kullanmasa da fono-semantik başkalaşmayla ortaya çıkmış örneklerdir (Karaağaç, 2012: 403).

Konudan bahseden çalışmalarda fonetik değişimin mi yoksa semantik değişimin mi önce olduğu tartışma konusudur. A. A. Nagayev anlam değişiminin ses değişiminden önce olduğunu belirtir. Hazar da aynı görüştedir (Hazar, 2015: 1651). B. Veysov ise ses değişiminin anlam değişiminden daha önce olduğunu savunur. Memmedov ise ses ve anlam değişimlerinin birbirine paralel şekilde gerçekleştiğini bildirir (Kara, 2011: 21-22). Ancak Kara ses ve anlam değişimlerinden hangisinin daha önce geliştiğini tespit etmenin zor olduğu kanaatindedir. Ona göre fono-semantik başkalaşmanın önemi yeni kelimelerin oluşturulmasına katkıda bulunarak dilin kelime hazinesinin zenginleşmesini sağlamış olmasıdır (Kara, 2011: 23-24).

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Türk dilinde türetme ve birleştirmenin yanı sıra, kurallı olmasa da fono-semantik başkalaşma da zamanla bir kelime yapma yolu olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu dil hadisesinin yalnız yazı diliyle sınırlı olmadığı aynı zamanda Türk dilinin lehçe ve ağızlarında da meydana geldiği tespit edilmiştir (Kara, 2011: 20-21; Alibekiroğlu, 2017: 44). Bundan hareketle bu makalede Irak Türkmen ağızlarında fono-semantik başkalaşmayla yapılmış kelimeler araştırılmış ve tespit edilmeye çalışılmıştır.

1.4. Taranan Kaynaklar ve Yöntem

Çalışmamızda; Habib Hürmüzlü’nün *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, Ata Terzi’baş’ın *Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük* (3 cilt), H. Kemal Bayatlı’nın *Irak Türkmen Türkçesi* eserinin dizini, Rıza Çolakoğlu’nun *Telâfer Folkloru* ve Ekber Ahmed Kasab’ın *Türkmanca Sözlükler Altunköprü Türkman Şivesi*

eserleri taranarak art zamanlı ve eş zamanlı karşılaştırma yöntemleri kullanılmıştır. Irak Türkmen ağızlarından elde edilen veriler bir yandan eş zamanlı olarak diğer Türk lehçeleriyle, diğer yandan da art zamanlı olarak tarihî Türk yazı dillerindeki verilerle karşılaştırılmıştır. Çalışmamızda öncelikle Türkçe kökenli kelimeler üzerinde durulmuş; bununla birlikte bazı alıntılara da yer verilmiştir.

2. İnceleme

2.1. ITA'da Fono-Semantik Başkalaşma Örnekleri

2.1.1. Örneklerden Biri Arkaik Olanlar

Dilin tarihî gelişimi sürecinde ses, şekil ve kelime-anlam bakımlarından bazı değişimler gerçekleşir. Bazen de dilde birtakım unsurlar kullanımdan düşer. Ancak dilin gelişim çizgisinin dışında kalan birtakım unsurlar donarak, kalıplaşarak veya bir söz kalıbı (atasözü, deyim vb.) içinde kendini koruyarak dilin güncel yapısı içinde yaşamaya devam eder. Bu gibi dil unsurlarına *arkaik*, dildeki bu duruma da *arkaiklik* denir. Bu dil hadisesi bazı kaynaklarda “eskicil” terimiyle de karşılanır. Aşağıda, fono-semantik başkalaşmaya uğramış örneklerden biri arkaik bir dil unsuru taşımaktadır.

āciġ/ācuġ “öfke, üzüntü” (Hürmüzlü, 2013: 56; Terzibaşı, 2011: 17) - *‘eccī* “tatsız” (Hürmüzlü, 2013: 70) - *‘eccüġ/k* “çekirdek, hurma çekirdeği” (Hürmüzlü, 2013: 71).

Her üçü de aynı kelimenin farklı fono-semantik varyantlarıdır. Bunlardan *āciġ-ġ/ācu-ġ* şekli fonetik bakımından arkaiktir. Zira son sesteki *-ġ* aslında Oğuz grubu Türk lehçelerinde düşmüş olan fiilden isim yapma ekidir. Türk dilinde kelime köklerinde ünsüz ikizleşmesi görülmediğinden, *‘eccüġ/k* ve *‘eccī* şekillerinin sonradan oluştuğu rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca bu iki kelimenin ön sesindeki ayın (ع) sesinin Arapçanın etkisiyle oluşmuş olduğu açıktır. Bu durumda, arkaik *āciġ/ācuġ* ile tarihî gelişim sürecini tamamlamış olan *‘eccī* fono-semantik bir başkalaşmanın sonucunda birbirinden anlam bakımından ayrılmıştır. Bunlara ek olarak *‘eccüġ/k* de aynı dil hadisesinin bir başka ürünüdür (Saatçi, 2018: 65-76).

av- “ov-, masaj yap-” (Hürmüzlü, 2013, s. 64) - *avhala-* “öç almak için hakla-” (Hürmüzlü, 2013: 63) - *efkele-* “ov-” (Kif.) (Hürmüzlü, 2013: 64) - *evkele-* / *efkele-* “1. Ez-, basarak yıprat- 2. Hırpala-, tartakla-” (Hürmüzlü, 2013: 135) - *efkele-* “Masaj yap-” (Hürmüzlü, 2013: 135) - *evelen-* “sırtüstü yatıp yuvarlan-, ağın- (insan ve hayvan için)” (Hürmüzlü, 2013: 139).

Ortak bir kökten gelen bu kelimeler pek çok ses ve anlam gelişmesi gerçekleştikten sonra ITA'da bugünkü şekillerine ve anlamlarına

kavuşmuştur. Bu kök “ov-”tır (Gülensoy, 2007: 639, Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 780). *Avhala-* / *efkele-* / *evkele-* şekilleriyle *evelen-* şeklini karşılaştıracak olursak bunların etimoloji tahlilini şöyle yapabiliriz: ov- > (a)ev(f)-(k)e-le-⁴.

Kelimenin etimolojisi hakkında daha başka fikirler ileri sürülebilirse de konumuzla ilgili olarak *avhala-* / *efkele-* / *evkele-* şekillerinin iç sesindeki (-h- / -k-) fonemlerinin -AlA birleşik ekinin ön sesindeki fonem olduğu, bunun Oğuz Türkçesinde ek başlarında düşen -g’nin tonsuzlaşmış, sonra da sızıcılaşmış hâlleri olduğu muhakkaktır. Zira, Çağatay Türkçesinde söz konusu eki -GULA şeklinde görebilmekteyiz: *at-ğula* “sürekli ok at-”, *çap-ğula-* “durmadan vuruş-” (Argunşah, 2015: 115). Ekin tarihî şekline de çağdaş lehçelerde bazı fonetik değişmelerle de olsa rastlamak mümkündür: *ov-kala-* (Trkm T.), *ov-ğala-* (Azr. T.), *uv-kala-* (Kaz. T.), *u-kalä-* (Özb. T.) (Gülensoy, 2007: 639). Ov- fiilinin son sesinde gözlenen -v > -f sızıcılaşması da Türk dilinde yaygın bir ses hadisesidir.

Bu bilgiler ışığında denilebilir ki iç sesinde (-h- / -k-) bulunan *avhala-* / *efkele-* / *evkele-* şekilleri, bu fonemi bulundurmayan *evelen-* şekline göre arkaiktir. ITA’da *evele-n-* şeklinde iç sesteki -k- düşmüşse de *avhala-* / *efkele-* / *evkele-* şekillerinde arkaikleşerek kelimenin bünyesine katılmıştır. Üstelik, bu arkaiklik yalnızca ITA’da değil Oğuz grubuna giren Azerbaycan ve Türkmen Türkçesinde de gözlenebilmektedir. Diğer türev olan *evelen-* (< ev-ele-n-) ise *avhala-* / *efkele-* / *evkele-* şekillerinin dönüşlüsüdür. Böylece, bazılarında arkaik bir unsur bulunan birindeyse bu unsurun bulunmadığı kelimeler fono-semantik başkalaşma yoluyla meydana gelmiştir. Diğer örnekler aynı anlam ekseninde iken *avhala-* varyantının bu anlam ekseninde dışında olması ise yadırganmamalıdır. Zira, varyantlar arasındaki anlam farklılaşması süreci devam ettikçe böylesi anlam gelişmelerinin yaşanması da mümkündür.

bar-t-ş- “İki hasım, aralarındaki küskünlüğü gider-” (Terzibaşı, 2013: 307) - *var-* “(kadın ya da kız) evlen-” (Hürmüzlü, 2013: 317).

Aslında, *bar-* fiilinin, anlamının genişleyerek “evlen-” anlamını kazanması Türk dilinin bilinen tarihinin ilk dönemlerine rastlar. Nitekim, bu anlam (evlen-) ilkin Kutadgu Bilig’de görülebilmektedir (Arslan Erol, 2014:

⁴ Her ne kadar tarihî metinler ve etimoloji sözlükleri kök olarak “ov-” şeklini gösterse de ITA’daki “av-” şeklinin esas kök olma ihtimali gözden uzak tutulmamalıdır. Zira dudak seslerine komşu olan düz ünlülerin yuvarlaklaşması hadisesi dilin güncel formlarında gerçekleştiği gibi geçmişte de gerçekleşmiş olabilir. Dolayısıyla “ov-” şekli Türk dilinin yazıyla takip edilemeyen devirlerinde bir yuvarlaklaşma hadisesiyle oluşmuş olabilir.

177-178). Eski Türkçedeki ön ses /b-/’nin Oğuz Türkçesinde /v-/ olması Oğuz lehçelerinde bu fiilin “varış, varan vb.” türevlerinde de b- > v- değişmesine yol açmıştır. Ancak, “küskünlük bittikten sonra bir kişinin evine git-” ile “kız / kadın evlenerek kocasının evine git-” kavramları arasındaki anlam farkı dilde donmuş olan **bar-ı-ş-** fiilinin kökündeki arkaik /b-/’nin korunmasıyla sağlanmıştır. Bu gelişme TT yazı dilinde olduğu gibi (Kara, 2011: 23, 51) ITA’da da gerçekleşmiştir. Böylece fono-semantik bir başkalaşma meydana gelmiştir. Bu anlam gelişmesinde geçmişte, Türk kültüründe, evlenen kızın, evlendiği erkeğin evine gitmesi geleneğinin de rolü vardır.

boz- “Düzenliliğini gider-, tertibini değiştir-” - **buz-** “Büyük parayı küçüğe tahvil et-” (Ker.) (Terzibaşı, 2013: 402).

Her ne kadar eski Türkçede ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin darlık ve genişlik meselesi (Uçar ve Yener, 2012: 203-213). Henüz bir çözüme kavuşmuş olmasa da **boz-** / **buz-** şekillerindeki ünlülerden biri diğerine göre arkaiktir denilebilir. Nitekim, Kerkük ağzında dar ünlüyle tespit edilmiş olan **buz-**, Tuzhurmatı ağzında **boz-** şeklindedir (Hürmüzlü, 2013: 95). Dolayısıyla, bu başlık altında sunacağımız bilgiler özellikle Kerkük ağzı için geçerlidir.

Tuncer Gülensoy **boz-** maddesinin etimolojisini yaparken eski Türkçe (Orhun, Uygur) metinlerinde bu kelimenin **buz-** şeklinde olduğunu bildirir (Gülensoy, 2007: 166). Gülensoy **bozdur-** fiilinin de en eski şeklinin ***buz-** olduğunu belirtir (Gülensoy, 2007: 167). Sevan Nişanyan da hem **boz-** hem de **bozdur-** fiillerinin eski Türkçedeki **buz-** şeklinden geldiğini kaydeder (Nişanyan, 2012: 79). Ayrıca Clauson da “destroy (tahrip et-), damage (zarar ver-)” karşılıklarını verdiği maddeyi **buz-** şeklinde sözlüğüne almıştır (Clauson, 1972: 389).

Bu verilerden anlaşılacağı üzere, Kerkük ağzında “bir nesnenin asli özelliğini bozma” ile “bütün parayı küçük birimlere ayırma” kavramları arasındaki anlam farkı iki kelimedenden birinin arkaik şeklinin korunmasıyla elde edilmiş, böylece bir fono-semantik başkalaşma meydana gelmiştir.

yfka (Tel.) / **yfka** (Ker.) “ince” (Hürmüzlü, 2013: 183) - **yuhā** (Ker.) / **yuhā** (Tel.) “sacda pişirilen ince ve büyükçe ekmek, yufka” (Hürmüzlü, 2013: 329).

Bilindiği gibi, Azerbaycan Türkçesinin en önemli fonetik özelliklerinden biri ön seste /y-/’nin sıklıkla düşmesidir. Azerbaycan lehçe sahasına giren ITA’da da bu fonetik hadiseye çokça rastlanır. Bu ağız grubunda bir yandan

ön seste /y-/’nin düşmesiyle *ifka* şekli doğmuş; ancak bu ses değişmesi anlam değişmesini de beraberinde getirmiştir. Öte yandan “yufka” > *yuhā* değişmesine rağmen ön sesteki asli ve arkaik /y-/ hem şekil hem anlam bakımından korunarak fono-semantik başkalaşma meydana gelmiştir.

ibîn- “iyice ıslan-”/*ibit-* “bir nesneyi suda beklet-” (Hürmüzlü, 2013: 183; Terzibaşı, 2011: 258) - *yuv-* “yıka-” (Hürmüzlü, 2013: 329).

Bu kelimelerin fono-semantik başkalaşmayla oluşup oluşmadığını araştırmaya geçmeden önce aralarındaki köken ilişkisini tespit etmeye çalışacağız. Günay Karaağaç, *yuv-* fiilinin dönüşlü çatılı olan *yun-* “yıkan” şeklinin Türkçenin karanlık devirlerindeki bir büzülmeye *yub-u-n-* > *yuv-u-n-* > *yun-* gibi bir gelişmenin sonucunda meydana geldiğini belirtir (Karaağaç, 2012: 163). Bu etimoloji tahlilini dikkate alırsak ITA’daki *ibîn-* fiilinde ön sesteki /y-/’nin bir Azerbaycan Türkçesi özelliği olarak düşmüş (y- > Ø) olduğunu, düşmeden önce de kök ünlüsünü daraltıp incelttiği anlaşılır. Buna göre ITA’da bu şekil, **yubun-* > **yibin-* > *ibin-* gelişmesinin sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır. Bu durumda, *Yuv-* ve *yuvıntı* şekillerinin sonundaki /-v/’nin de /-b/’den geliştiği açıktır. Buna göre, *ibîn-* ve *ibit-* fiillerinin kökünde korunmuş olan /-b/ arkaik olup eb > ew > ev, sub > suv > suv > su örneklerindeki -b > -v tarihî ses değişmesine uğramamıştır. Diğer varyantlarsa (*yuv-*, *yuvıntı*) sonradan gelişmiştir. Böylece fono-semantik başkalaşma gerçekleşmiştir.

keşhe “fiyaka, fiyakalı” (Hürmüzlü, 2013:193) / *kaşka* “(Tisin) yaramaz, haylaz çocuk” (Hürmüzlü, 2013: 205).

Dîvānu Luğātî’t-Türk’te ve daha başka tarihî metinlerde ise *kaşka* çeşitli fonetik şekiller ve şu anlamlarla kaydedilmiştir:

Dîvānu Luğātî’t-Türk

kaşga: vücudu siyah, başı beyaz (koyun), gözlerinin çevresi siyah, yüzü beyaz olan (at, deve vb. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 691).

Dede Korkut Kitabı

kaşga: tepel, alnı beyaz (Ergin, 1991: 174).

Yeni Tarama Sözlüğü

kaşga: beyaz tüylü, kıllı (Dilçin, 2013: 141).

Yukarıdaki verilerden anlaşılacağı üzere, ITA’da bilhassa Tisin köyü ağzında kullanılan *kaşka* şekli arkaik olup *keşhe* şeklininse ünlüleri incelmış ve ikinci hecesinde sızıcılışma olmuştur. Bu fonetik değişmelerde Arapçanın

etkisi olduğu söylenebilir. Hatta, **keşhe** şeklinin anlam bakımından değilse de fonetik bakımından bir geri ödünçleme olduğunu söylemek mümkündür. Bu gelişmelerle, iki şekil arasında anlam farklılaşması da oluşarak fono-semantik başkalaşma meydana gelmiştir.

“Süslenme” ile “şımarıklık, yaramazlık” az çok birbirini çağrıştıran kavramlar olduğundan, bu iki kelimenin tek bir kelimedenden geliştiği rahatlıkla söylenebilir. Yalnız, Tisin ağzındaki **kaşka** ile tarihî metinlerdeki anlamların farklı olması, **keşhe** şeklindeki anlamları tarihî metinlerdeki anlamlara daha yakın olması dikkat çekicidir. Bu durumda Tisin ağzındaki şekil ancak fonetik bakımından arkaiktir, denilebilir. Bu arada, **keşhe**, Arapçanın Irak lehçesine de şu anlamlarla geçmiştir: 1. Dışarıya çıkarak önemli bir randevuya gider gibi iyi ve güzel giyimli, ağır bir parfüm sürmüş, endamlı, insanları yakışıklılığıyla delirtir vaziyette olan 2. Deyyus. Şunu da eklemeliyiz ki ilgili kaynakta bu kelimenin Arapçada alıntı olduğu kaydedilmiştir (Hasan, 2013: 349). Bu bilgi de her iki varyantın aynı kökten geldiğinin delilidir.

kıh / **kıhha** “Pis, kirli, dokunulmaması gereken her şey” (Hürmüzlü, 2013: 193) - **kıyyığ** / **kıyyıh** “Tandırda yakılmak üzere kurutulmuş koyun, keçi ve deve dışkısı” (Hürmüzlü, 2013: 212).

Eski Türkçe ve Orta Türkçe metinlerinde sıklıkla kullanılan **kıh** bir yandan “pis, kirli” bir yandan da “gübre” anlamları taşıırken, özellikle “hayvan dışkısı olan gübre” anlamı ITA’da zamanla bir genişlemeyle **kıyyığ** / **kıyyıh** şekillerine yüklenmiş; **kıh** ise çocuk diline hasredilerek bünyesindeki “pis, kirli” anlamlarıyla hem ünleme dönüşerek tür değiştirmiş hem de arkaikleşmiştir (Saatçi, 2020: 1147-1149). Böylece ITA’da fono-semantik başkalaşma yoluyla iki farklı kelime oluşmuştur.

nece “nasıl” - **neçe** “kaç” (Hürmüzlü, 2013: 324, 325).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerine kadar iç sesinde tonsuz ünsüzle gözlenmiş olan **neçe** Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde **nice** / **niçe** olarak iki şekilde ve şu anlamlarla kullanılmıştır. 1. Nasıl 2. Çok, birçok, hayli 3. Çok kez 4. Ne 5. Ne zaman 6. Kaç, ne kadar 7. Hangi 8. Ne kadar, ne derece 9. Ne vakte kadar (Dilçin, 2013: 169). Bu ikili şekilden tonsuz olanı bugün TT yazı dilinden düşmüş, “nice” ise sadece belgisiz sıfat olarak kullanılmaktadır. Ancak ITA’da hem tonlu hem tonsuz şekil ayrı ayrı anlamlarla kullanılmaya devam edilmektedir. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, kelimenin iç sesinde gözlenen -ç- > -c- değişmesi zamanla ITA’da bu varyantlara farklı anlamların yüklenmesini beraberinde getirmiştir;

böylece ITA'da hem arkaik şekil olan *neçe* hem de sonradan gelişmiş olan *nece* bir arada kullanılmaya başlanmıştır. Böylece fono-semantik başkalaşma meydana gelmiştir (Saatçi, 2020: 350-351).

tüngül- “zıpla-, sıçra-, atla-” (Uluhan Beşirli, 2022: 225) / *dingilde-* “sıçra-, hopla-, yerinde hareket et-; oyna-” (Hürmüzlü, 2013: 127; Çolakoğlu, 2017: 193) / *dingirlen-* / *tingirlen-* (Tel.) “yuvarlan-” (Kasap, 2024: 72).

Anadolu ağızlarında “ayakta dur-, dik dur-” vb. anlamlarla yaygın kullanılan “dinel-” fiilini Gülensoy **ting+el* > dinel- şeklinde tahlil etmiştir (Gülensoy, 2007: 285). Yukarıdaki örneklerden ilki olan *tüngül-* anlam farkıyla da olsa Anadolu ağızlarındaki “dinel-” fiilinin fonetik varyantıdır. Gülensoy’un ön seste tasarlamış olduğu /t-/ ünsüzünü ITA’da *tüngül-* ve *tingirlen-* şekillerinde görebilmekteyiz. Buna göre, *tüngül-* ve *tingirlen-* şekillerinde, ön seste arkaik bir fonem bulunmaktadır. Oğuz grubu Türk lehçelerinde ön sesteki t- > d- değişmesiyle ITA’da da *dingilde-* ve *dingirlen-* şekilleri oluşmuş; bu şekillere zamanla farklı anlamlar da yüklenince fono-semantik başkalaşma gerçekleşmiştir.

Fiilin iç sesindeki /-ng-/ birleşik ünsüzü de aslında geniz n’sidir ve bu fonemin ITA’da genişleyerek /ng/’ye dönüşmesi (dengiz “deniz”, danguz “domuz”, eng “derecelendirme zarfı” vb.) karakteristik denecek kadar yaygındır. Nitekim, “dinel-” fiili Yeni Tarama Sözlüğü’nde geniz n’siyle kaydedilmiştir (Dilçin, 2013: 80).

Anlaşılabileceği üzere, her üç fiilde de yukarı-aşağı yönde sürekli hareket etme eylemi vardır. Bu eylemin farklı biçimlerde gerçekleşmesi kelimelerin farklı fonetik şekillerle oluşmasında etkili olmuştur, denilebilir.

2.1.2. Ses Hadiseleriyle Oluşanlar

Her dilde olduğu gibi Türk dilinde de -bilhassa konuşma dilinde- bazı kelimelerin telaffuzunda en az çaba prensibinden dolayı ya da alıntıları Türk dilinin ses yapısına uydurmak için bazı ses eklemleri veya çıkarmaları ve bazı ses değişimleri meydana gelir. Bunlara topluca *ses hadiseleri* denir. Aşağıda bu gibi ses hadiseleriyle ortaya çıkmış olan fono-semantik başkalaşma örnekleri verilmiştir.

2.1.2.1. Ses Değişmeleri

Ünlü Değişmesi

-a- > -e-: *dān*(ın)a gét-⁵ “gücen-, ağırına git-” / *dan* gel- “beğenme-, hoşla gitme-” (Hürmüzlü, 2013: 121) - yuğu *dēngi* “uyku sersemliği” (Hürmüzlü, 2013: 329).

Eski Türkçeden itibaren pek çok tarihî metinde görülebilen *taŋ* bir yandan “şaşı-, hayret et-, garipse-” vb. bir yandan da “beğen-, hayranlık duy-” vb. kavram alanlarında kullanılmıştır. Çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde de kullanımı yaygındır: *tan*, *tanhık* “şaşılacak durum, olağanüstü durum” (Bşk. T.), *tanğçı* “birini çok güzel, olumlu bulan, hayran, sempatican” (Tat. T.), *tanğdanuu* “taaccüb, hayret” (Krg. T.) vb. (Saatçi, 2020a: 452-454). Ancak TT yazı dilinde XIX. yy’a gelindiğinde kullanım sıklığını yitirmiş ve Kamûs-ı Türkî’de ancak bazı kalıp ifadelerde (ne *taŋ* “ne aceb, taaccüb olunmaz”. *taŋ* kal- “şaşa kal-”) tespit edilmiştir ki Şemseddin Sami bunları da “metruk” kaydıyla sözlüğüne almıştır (Sami, 2012: 867). TT’deki bu durum ITA’da da aynıdır. Nitekim, bu kelimeyi Hürmüzlü de ancak yukarıda örneklenen birkaç söz kalıbında tespit etmiştir. Kelimenin ITA’da kök hâliyle kullanılmaması dilden düştüğünü gösterir. Kullanıcılar bu kelimeye yabancılaştıklarından kelime zamanla bazı ses değişimleri geçirmiş, kelimenin sonundaki asli /-ŋ/ yuğu *dengi* örneğinde, ITA’da birçok kelime rastlanan /ng/ genişlemesine uğramıştır. Diğerlerindeyse bir Azerbaycan lehçesi özelliği olarak /n/’ye dönüşmüştür. Örneklenen kalıp sözlerdeki anlamların da birbirine yakın kavram alanları olduğu dikkate alındığında, bunların *taŋ* kelimsinin farklı fonetik varyantları olduğu; böylece söz kalıplarındaki şekiller arasında fono-semantik başkalaşma meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Ünsüz Değişmesi

-k > -ğ

küllük “Bayramlarda çocukları eğlendirmek için kurulan oyun ve şenlik yeri” - *küllig* / *küllüg* “1. Çöplük, çöplerin atıldığı genişçe mekân 2. Kül (sigara) tablası” (Hürmüzlü, 2013: 197).

ITA’da kelimelerin son sesinde -k > -ğ değişmesi yaygındır, hatta karakteristiktir. Ancak *küllük* varyantında son sesteki /-k/ korunarak arkaikleşirken, kelimenin son sesindeki -k > -ğ değişmesiyle *küllig* / *küllüg*

⁵ İlgili kaynakta bu madde her ne kadar “dana gétmeğ” şeklinde kaydedilmişse de ITA’da yaygın kullanım *dān*(ın)a gét- şeklindedir.

şekli de oluşarak fono-semantik başkalaşma gerçekleşmiş ve ITA'da, yukarıda örneklenen iki farklı kelime meydana gelmiştir.

Kerkük'te geçmiş dönemlerde bayram için özel eğlence alanları bulunmaz, bazı boş arsalar bayram günlerinde çocuklara yönelik çeşitli oyun araçlarıyla donatılırdı. Eski çağlarda çöp toplama işleri de bugünkü kadar gelişmiş olmadığından çöpler genellikle boş arsalarla dökülürdü. Dolayısıyla, bayram yerlerine **küllük** adının verilmesinin ardında bu sebepler yatmaktadır.

-η- > -y-

yağlış /yağmış/yanlış/yannış/yavlış “yanlışı” - **yaylış** (Tuz.) “ahmak, kendini bilmeyen, lafı birbirini tutmayan kimse” (Hürmüzlü, 2013, s. 321).

Günümüzde TT yazı dilinde “yanlışı” şeklinde yazılan ve telaffuz edilen bu kelimenin iç sesindeki /-n-/ aslında /η/'dir. Bu fonem ITA'da çeşitli ağızlarda birçok ses değişmesine uğrayarak yukarıdaki örneklerde görülen şekiller oluşmuştur. Zira /η/ ITA'da /g/, /ğ/, /m/, /n/, /-ng-/, /w/, /y/ gibi seslere [**ayla-** (< ayla-), **könek** (< könele), **ög** (< öğ), **sümik** (< sünük), **yalguz** (< yalnız), **yawağ** (< yavaş), yüng (< yün)] dönüşebilmektedir (Hürmüzlü, 2013: 61, 196, 253, 280, 322, 324, 329). Ancak aynı kelime Tuzhuratı ağızında “ahmak, kendini bilmeyen, lafı birbirini tutmayan kimse” anlamını kazanmıştır. Akıl melekesinden yoksun olan kişinin sözlerinde veya davranışlarında pek çok yanlış bulunacağından hareketle, bu tür kişilere **yaylış** (< yanlış) denilmiştir.

2.1.2.2. Diğer Ses Hadiseleri

Ünlü Türemesi

ITA'da bazı alıntılar zamanla dile iyice yerleşerek Türk dilinde bunların üzerine bazı sesler getirilerek yeni kelimeler yapılmıştır.

/-e/ Türemesi

kēfkīr “pılav kapçası, kevgir” - **kefkīre** (Tav., Tuz.) “küçük deliklerle beliren bir çeşit yara” (Hürmüzlü, 2013: 190).

Yaranın şekli kevgirin deliklerine benzetilmiş, anlam farkını da belirginleştirmek için kelimelerden birinin sonuna /-e/ ekleyerek fono-semantik başkalaşma meydana getirilmiş; böylece ITA'da yeni bir kelime oluşturulmuştur.

Küp “Eskiden içme suyunu depolamak ve soğutmak için kullanılan geniş karınlı, dibi dar ve ağız yaklaşık bir metre çapında olan pişmiş topraktan

yapılmış kap, su küpü” - **küpe** “Pekmez, yağ, turşu gibi maddeleri saklamak için yapılan geniş gövdeli ve dar ağızlı, sırlı toprak kap” (Hürmüzlü, 2013: 198)

Her ikisi de sıvı nitelikteki gıda maddelerini muhafaza etmek için kullanılan pişmiş topraktan yapılmış kaplar olmasına rağmen kullanım amaçları göz önünde bulundurularak, ITA’da bu iki kelimedenden birinin son sesinde /-e/ türetilmiş ve fono-semantik başkalaşma yoluyla iki ayrı nesneye aynı kelimedenden yola çıkarak iki farklı ad verilmiştir.

Ünsüz Düşmesi

/-r/ Düşmesi

āhı “1. Çünkü, amma, ancak 2. ‘Söyle bakayım’ anlamında ünlem” - **āhır** “1. Ahir, son 2. Ancak, ama” (Hürmüzlü, 2013: 59).

Arapçada “son, sonuncu” anlamlarına gelen “āhır” (آخر) kelimesinin son sesindeki /-r/, konuşmanın akıcılığından dolayı, en az çaba prensibinin de etkisiyle düşerek fono-semantik başkalaşmayla, edat olarak kullanılan yeni bir kelimenin doğması sağlanmış; aynı zamanda tür değiştirme hadisesi meydana gelmiştir. Yalnız, bu sürecin henüz tamamlanmamıştır. Çünkü yukarıdaki sözlük verilerinden de anlaşılacağı üzere, ünlem olarak kullanılan **āhı** farklı idyolektlerde **āhır** şeklinde de kullanılabilmektedir.

Büzülme

īm “beddua belirten bir ünlem” - **ölīm** “ölüm” (Hürmüzlü, 2013: 253) / **īmmet-** / **ummét-** (Kif.) / **ümmét-** (< īm et-) (Tuz.) / **umla-** “beş parmak açık hâlde avuç içini muhatabının yüzüne karşı tutarak, birisine ölüm temennisinde bulun-” (Kif.) (Hürmüzlü, 2013: 179).

Bu örneklerin hepsi de **ölīm** şeklinin birer fonetik varyantıdır. Bir büzülme hadisesi sonucunda fono-semantik başkalaşmayla oluşan **īm**, bir taraftan “et-” yardımcı fiiliyle birleştirilerek bir birleşik fiil oluşturulmuş, diğer taraftan da +IA isimden fiil yapma ekiyle **umla-** fiili türetilmiştir. Burada dikkati çeken husus **īm** kelimesi yalnızca fono-semantik başkalaşmaya uğramamış aynı zamanda tür değiştirerek isimken ünlem olmuştur.

Birçok Ses ve Anlam Gelişmeleri

denbus / **denbuz** “Toplu iğne” (Hürmüzlü, 2013: 124) - **toppız** “Ucu tokmaklı sopa, çomak” - **tombız** / **tombuz** “Bir avuç, bir tutam; yumruk” (Hürmüzlü, 2013: 302).

ITA'daki bu örneklerin hepsi “topuz” kelimesinin fono-semantik başkalaşmasıyla oluşmuştur. Gülensoy'a göre kelimenin etimoloji tahlili şöyledir: to-p+(u)z > topuz (Gülensoy, 2007: 916).

Ünsüz ikizleşmesiyle **toppız** şeklini alan bu kelime ITA'da çıkış noktası olan şekildir. **Tambız** / **tombuz** örnekleri ise şekil benzerliğinden yola çıkılarak elde edilmiştir. Elin “yumruk” şeklinde tutulması ve elin “tutam” şeklinin yumruğa benzetilmesi bu şekiller arasında fono-semantik başkalaşmalara yol açmıştır. Bu örnekler **toppız** şeklinden, önce -pp- > *-mp- sonra da *-mp- > -mb- asimilasyonlarıyla oluşmuştur.

Denbus / **denbuz** örneklerinin ön sesindeki t- > d- değişmesi ise Oğuz grubu Türk lehçelerinde gözlenen tarihî ses değişmesi olmayıp Arapçada gerçekleşen bir ses değişmesidir. Zira bu örnekler ITA'dan geri ödünçlemedir. Öyle ki Arapçada bu kelime “ديوس” şeklinde olup bundan yola çıkarak Arapçada geri türetme yoluyla “ديس” üçlü kökü oluşturulmuş, ondan da bazı türevler elde edilmiştir (Mutçalı, 1995: 258).

oğlan “1. Erkek çocuk 2. Yetişkin genç” (Terzibaşı, 2011: 230) - **le** / **üle** / **ülen** “erkek çocuklara çağırma, seslenme ünlemi; ulan” (Hürmüzlü, 2013: 311).

“Oğlan” kelimesi çeşitli ses hadiseleriyle fono-semantik başkalaşmaya uğrayarak isimken ünleme dönüşmüştür; böylece tür değiştirmiştir. Kelimenin bünyesinde meydana gelen gelişmeleri şöyle tasarlamak mümkündür: **oğlan** > ***ülen** > ***üleØ** > ***ØleØ**. Ön sesteki /ü/'nün de /l/'nin inceltici etkisiyle oluştuğu açıktır. Ayrıca günlük dilde bu kelimenin sadece erkeklere yönelik kullanılması çıkış noktası olan şeklin **oğlan** olduğunun kuvvetli delilidir. Hatta, aynı amaçla, çeşitli ağızlarda kadınlara yönelik seslenme ünleminin, “kız” kelimesinin çeşitli fonetik varyantlarıyla olması da bu düşüncemizi destekler.

cullab “saf, temiz su” – **gilab/gilap** “gül suyu” (Hürmüzlü, 2013: 104, 151).

Her iki şekil de “gül”+“âb” kelimelerinden oluşmuş bir birleşik kelimedir (Kanar, 2010: 562, Hürmüzlü, 2013: 151). Ancak **gilab/gilap** örneklerinde ön seste korunmuş olan /g/, **cullab** şeklinde g- > c- değişmesine uğramış; aynı zamanda farklı anlam kazanmıştır. Aslında, **cullab** şeklindeki fonetik değişmeler (g- > c- ve /l/ ünsüzünün ikizleşmesi) Farsçada gerçekleşmiştir (Kanar, 2010: 562). Her iki kelime de ayrı ayrı Türk diline geçerken farklı birer sözlükbirim olarak algılandığından ITA'da **cullab** şekline farklı bir anlam verilmiştir. Daha Farsçada, ön seste fonetik değişmeye uğramış olan

cullab ITA’da yine su ile ilgili bir sıfat anlamıyla kullanılırken, TT’de “parlak, pürüzsüz, yeni” gibi anlamlara gelmesi kelimedeki fono-semantik başkalaşmanın TT’de çok daha ileri bir safhada olduğunu gösterir.

2.1.3. Diller Arasındaki İlişkilerle Oluşanlar

Dillerin birbiriyle temasından dolayı birçok ses, şekil, kelime ve anlam alışverişleri gerçekleşmiştir. Aşağıda Türk dilinin, özellikle Arapça ve Farsçayla olan ilişkileri sonucunda fono-semantik başkalaşmayı beraberinde getiren örneklere yer verilmiştir.

2.1.3.1. Verici Dildeki Anlamdaş Kelimelerden Birine Farklı Anlam Verilmesi

avaz “yüksek ses, nara, gürültü” - *avaza* “söylenti” (Hürmüzlü, 2013: 63).

TDK Türkçe sözlük’te her iki şekil de (avaz-avaze) “ses” anlamıyla karşılanmıştır. Farsçada da her iki şeklin anlamı aynıdır: “yüksek ses, şöhet, ün”. Ancak ITA’da kalınlık-incelik uyumuna uyan *avaza* (< âvâze) bambaşka bir anlam kazanmıştır: söylenti. Bu anlamın kazanılmasında şüphesiz ki “ses” ve “söylenti” kavramlarının aynı kavram alanı içinde olmasının rolü vardır. Böylece fono-semantik başkalaşmayla ITA’da yeni bir kelime oluşmuştur.

2.1.3.2. Farklı Dillerden Alınan Aynı Alıntının Farklı Sesletilmesi ve Anlamlandırılması

ceviz bava “baharata katılan fındık büyüklüğünde, yuvarlak bir bitki türü” (Hürmüzlü, 2013: 102) - *koz* “ceviz” (Hürmüzlü, 2013: 216).

Türk diline biri Arapçadan *ceviz* (< cevz), diğeri Farsçadan *koz* (< gavz) şeklinde girmiş olan bir yemişin adı, fono-semantik başkalaşmayla ITA’da birbirinden farklı nesnelere verilmiştir. Hasan Eren, Farsçadaki “gavz”ın Arapçaya geçerken ön sesinde g>c değişmesi gerçekleşmiş olduğunu belirtir. Buna göre, “ceviz” şekli Türk diline Arapça vasıtasıyla girmiştir. Eren “koz” şeklininse Farsçadan Türk diline doğrudan doğruya geçtiğini kaydeder (Eren, 1999: 69, 255).

2.1.3.3. Arapçadaki Eril ve Dişil Şekillere Farklı Anlamlar Verilmesi

heb “Hap, hap şeklindeki ilaç, tablet” - *hebbe* “Tane, az miktarda her şey” (Hürmüzlü, 2013: 164).

Arapçada aynı kökten gelen bu iki kelimeden *heb* (حب) eril, *hebbe* (حبة) ise dişildir. Bu iki farklı kategoride bulunan ancak kökteş olan iki kelime ITA’da fono-semantik başkalaşmayla farklı anlamlar kazanmıştır.

tēndir / *tēndür* / *tendir* (Kif., Tav.) / *tendir* (Tuz.) / *tendür* (Tel.) “tandır” (Hürmüzlü, 2013: 297) - *tandire* “kadınlara özgü alt tarafı geniş üst bölümü dar olan etek” (Bayatlı, 1996: 293).

Ziyat Akkoyunlu *tandır* kelimesinin Türkçeden Arapçaya geçmiş bir kelime olup sonraları geri ödünçleme yoluyla “tennur” şeklinde Türkçeye alınmış olma ihtimalinin çok yüksek olduğunu belirtir (Akkoyunlu, 2003: 289-29). Bu örneklerdeki fono-semantik başkalaşma da Arapçada meydana gelmiş, olduğu gibi de ITA’ya geçmiştir. Nitekim, Arapçada “tandır/fırın”ın karşılığı “تنور” (tennūr), “etek”in karşılığı ise “تنورة” (tennūre)dir (Mutçalı, 1995: 91). Arapçada kadın giyeceği olarak kullanılan “تنورة” ile ekmek vb. pişirme yeri olan “تنور”un şekil benzerliği bu fono-semantik başkalaşmada rol oynamıştır.

2.1.3.4. Arapçadaki Dişilik T’sinin Kullanılıp Kullanılmaması

de’ve / *dev’e* “kavga, döğüş” - *de’vet* “davet, ziyafet” (Hürmüzlü, 2013: 122); *şerbe* “su testisi” (Hürmüzlü, 2013: 286) - *şerbet* “bir içecek türü” (Bayatlı, 1996: 290).

Türk diline Arapçadan alınan master durumundaki bazı kelimelerin sonundaki dişilik t’si Arapçada daha çok /e/ olarak telaffuz edilirken [metāne (متانه), ġarābe (غرابه), huşūne (خشونه) vb.] Türkiye Türkçesinde çoğu zaman korunur (metanet, garabet, huşunet vb.). ITA’da da bu tutum (memleket, şikāt < şikāyet, zere’et / zer’et < ziraat) (Hürmüzlü, 2013: 230, 286, 334) gözlenmekle beraber, bazen dişilik t’si düşürülmeyle farklı bir kavramlaştırma yolu tutulmuştur. Böylece fono-semantik başkalaşma gerçekleşmiştir.

Yukarıda ele aldığımız *de’vet* örneği dışındaki diğer üç kelimenin fasih Arapçada kullanılmadığı, onların yerine başka sözlükbirimlerin (*de’ve* / *dev’e*: عركه, *şerbe*: دورك / جرّه, *şerbet*: شراب) (Mutçalı, 2012: 534, 854, 906) kullanıldığı⁶ dikkate alınır, ITA’daki söz konusu kelimelerin, Irak Türkmenlerinin, dillerini kullanmaları sürecinde gerçekleştirmiş oldukları fono-semantik başkalaşma örnekleri olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

ITA’da fono-semantik başkalaşmayla yapılmış pek çok kelime vardır. Bunlar ITA’nın kelime hazinesinin zenginliğinin göstergeleridir.

⁶ ITA’da bir çeşit testiye “cerre” denilirken yazıda kullanılmayan bazı Arap lehçelerinde “şerbet” kelimesi de çeşitli fonetik varyantlar hâlinde kullanılır. Bu kullanım biçiminin Türkçeden geçmiş olma ihtimali yüksektir (Karaağaç, 2008: 790-791).

ITA'daki fono-semantik başkalaşma örnekleri arkaik şekillerin korunması, ses değişimleri ve diller arasındaki çeşitli ilişkilerle meydana gelmiştir.

ITA'daki fono-semantik başkalaşma örnekleri bu ağız grubunun kelime hazinesinin oluşumuna ışık tutucu niteliktedir.

ITA'daki fono-semantik başkalaşma örnekleri üzerinde durduğumuz bu çalışma, bu ağız grubunun Ortak Türkçeye olan bağlantısına ışık tutar niteliktedir.

ITA'da fono-semantik başkalaşma sürecinde oluşan *āhı, im, kış / kışha* ve *ülen* örneklerinde hem anlam değişmesi hem de tür değişmesi gerçekleşmiştir.

ITA'da fono-semantik başkalaşma sürecinde *denbus / denbuz* ve *keşhe* varyantları Arapçada oluştuktan sonra ITA'ya geri ödünçleme yoluyla kazandırılmıştır.

Tēndir / tēndür / tendir (Kif., Tav.) / *tendir* (Tuz.) / *tendür* (Tel.) - *tandire* kelimeleri arasındaki fono-semantik başkalaşma önce Arapçada meydana gelmiş, sonra olduğu gibi ITA'ya geçmiştir.

Kēfkir - kefkire ve *denbus / denbuz - toppız - tambız / tombuz* maddelerinde fono-semantik başkalaşmanın oluşmasında şekil benzerliği rol oynamıştır.

Fono-semantik başkalaşma araştırmaları bazı kelimelerin etimoloji tahlillerinin aydınlatılmasında önemli katkı sağlayacaktır.

Fono-semantik başkalaşma dillerin oluşumu hakkında fikir verici niteliktedir. Bu bağlamda Türk dilinde günümüzde kurallaşmış olan türetme ve birleştirme yolları oluşmadan önce Türk dilinin fono-semantik başkalaşmalarla dolu bir süreç geçirmiş olduğunu söylemek mümkündür. Alıntı kelimelerde de fono-semantik başkalaşmanın gözlenmesi bu dil hadisesinin dilin temellerinde var olduğunun göstergesidir.

Alıntı kelimelerde gözlenen fono-semantik başkalaşma örnekleri Türk diliyle diğer diller arasındaki ilişkilere de ışık tutar niteliktedir.

Fono-semantik başkalaşma araştırmaları Türk dilindeki söz varlığının anlam gelişmelerini ortaya çıkarmaya yönelik çalışmalara katkı sağlayacaktır.

ITA'daki fono-semantik başkalaşmayla oluşmuş kelimeler bu dil hadisesinin bir kelime yapma yolu olduğunu göstermektedir.

Fono-semantik başkalaşma hadisesi konuyla ilgili çalışmalarda bir kelime yapma yolu olarak yer almalıdır.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Ş. Halûk (2014), “Türkçede Söz Yapımı Yolları ve Sözlükselleşme”, *XI. Millî Türkoloji Kongresi Bildirileri, 11-13 Kasım 2014*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 831-841.
- AKKOYUNLU, Ziyat (2003), “Kerkük ve Musul Folklorundan Tendür (Tandır)”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, LXXXV.615, 289-297.
- AKSAN, Doğan (1998), *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- ALİBEKİROĞLU, Sertan (2017), “Türkçede Sözcük Türetme Yolları”. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVI.1, 35-46.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2014), *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- ARSLAN EROL, Hülya (2014), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*, TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- BAYATLI, H. Kemal (1996), *Irak Türkmen Türkçesi*, TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- CLAUSON, S. Gerard (1972), *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: The Clarendon Press, London.
- ÇOLAKOĞLU, Rıza (2017), *Telâfer Folkloru*, Kerkük Vakfı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- DEMİRCİ, Kerim (2014), *Türkoloji İçin Dilbilim*, Anı Yayınları, Ankara.
- DİLÇİN, Cem (2013), *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- EKER, Süer (2002), *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- ERCİLASUN, A. Bican ve AKKOYUNLU, Z. (2015), *Kâşgarlı Mahmud Divanı Lugâti't-Türk*, TDK Yayınları, Ankara.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basımevi, 1. Baskı, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1991), *Dede Korkut Kitabı-2 (İndeks-Gramer)*, TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- HASAN, L. Rauf (2013), *المعجم للكلمات و المصطلحات العراقية*, Dubai.
- HAZAR, Mehmet (2015). “Türkçede Fono-Semantik ve Morfo-Semantik Yolla Sözcük Türetme”, *International Journal of Languages Education and Teaching*, 1648-1669.
- HÜRMÜZLÜ, Habib (2003), *Kerkük Türkçesi Sözlüğü*, Kerkük Vakfı Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

- HÜRMÜZLÜ, Habib (2013), *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Yayınları, 2. Baskı, Kerkük.
- KANAR, Mehmet (2010), *Kanar Farsça-Türkçe Sözlük*, Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- KARA, Mehmet (2011), *Ayrı Düşmüş Kelimeler*, Kesit Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.
- KARAAĞAÇ, Günay (2008), *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- KARAAĞAÇ, Günay (2024), *Türkçenin Kökteşler Sözlüğü-2*, Akçağ Yayınları, 1. Baskı, Ankara.
- KASAP, E. Ahmet (2024), *Türkmanca Sözlükler Altunköprü'de Türkman Şivesi*, Ruey Baskı ve Yayıncılık, Kerkük.
- KORKMAZ, Feryal (2023), *Batı Türkçesinde Tür Değiştirme*, Paradigma Akademi Yayınları, 1. Baskı, Çanakkale.
- MUTÇALI, Serdar (1995), *المعجم العربي الحديث Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- MUTÇALI, Serdar (2012), *Türkçe-Arapça Sözlük*, Dağarcık Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
- NİŞANYAN, Sevan (2012), *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Everest Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- SAATÇİ, Önder (2018), “Fono-semantic Ayrışma/Arkaiklik Bağlamında Irak Türkmen Ağızlarında: Acı(U)ğ, ‘Ecci, ‘Eccüg(k)”, *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış, 65-76.
- SAATÇİ, Önder (2020a), *Dilde Arkaiklik Olgusu ve Irak Türkmen Ağızlarındaki Dil Unsurlarının Arkaiklik Bağlamında İncelenmesi*, Doktora Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- SAATÇİ, Önder (2020b), “Irak Türkmen Ağızlarındaki Bazı Çocuk Dili Kelimelerinin Arkaikliği Üzerine”, *13. Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Kongresi Tam Metinleri 6-8 Kasım 2020*, Yakup Civelek-Said Assil, Recent Academic Studies Publishing, Rize, 1144-1155.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (2012), *Kâmus-ı Türkî*, Kapı Yayınları, Balıkesir.
- TERZİBAŞI, Ata. (2011), *Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük-1*, Endülüs Basımevi, 1. Baskı, Kerkük.
- TERZİBAŞI, Ata (2013), *Kerkük Ağzı Türkmanca Sözlük-2*, Endülüs Basımevi, 1. Baskı, Kerkük.
- UÇAR, Erdem ve YENER, M. Levent (2012), “Eski Türkçede İlk Hecede Yuvrlak Ünlüler Meselesi ve Divanu Lugat-it Türk”, *Zeitschrift für die Welt der Türken (Journal of World of Turks)*, IV, 2, 203-212.

ULUHAN BEŞİRLİ, Çoban (2022), *Divanu Lugati't-Türk'ten Kerkük Türkçesine*, Belgeler ve Kitapevi 1. Baskı, Bağdat.

YENER, M. Levent (2023), *Sözcük Bilimi (Türkiye Türkçesinden Örneklerle)*, İhlamur İstanbul, 1. Baskı, Akademi Yayınları.

Çevrim İçi Kaynaklar

Farsça <> Türkçe Sözlük - دیکشنری فارسی به ترکی (Erişim Tarihi: 06.05.2025)

Kısaltmalar

Ar.: Arapça

Azr. T.: Azerbaycan Türkçesi

bk.: Bakınız

Bşk. T.: Başkurt Türkçesi

Far.: Farsça

ITA: Irak Türkmen Ağızları

İng.: İngilizce

Kaz.: Kazak Türkçesi

Ker.: Kerkük

Kif.: Kifri

Krg. T.: Kırgız Türkçesi

Özb. T.: Özbek Türkçesi

Tat. T.: Tatar Türkçesi

TDK: Türk Dil Kurumu

Tel.: Telâfer

Trkm. T.: Türkmen Türkçesi

TT: Türkiye Türkçesi

Yun.: Yunanca

İşaretler

ā : uzun a

ā : açık e

ē : uzun e

ġ : art damak g'si (غ)

h : ha (ح)

h : hı (خ)

k : art damak k'si (ق)

ŋ : geniz n'si

ū : uzun u

Ø : ses düşmesi